KORREKSION PEDAGOGIKADA KADRLAR SALOHIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIY-MA’NAVIY DIALEKTIKASI

Abdullayeva Surayyo Ashrafxanovna
O‘zbekiston milliy pedagogika universiteti mustaqil tadqiqotchisi (PhD)

Annotatsiya. Ushbu tezisda korreksion pedagogika sohasida faoliyat yurituvchi mutaxassis kadrlar salohiyatini shakllantirishning ijtimoiy-ma’naviy dialektikasi nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Zamonaviy ta’lim tizimida korreksion pedagogika mutaxassislarining kasbiy kompetentligi faqat bilim va ko‘nikmalar yig‘indisi bilan emas, balki ijtimoiy-ma’naviy omillar bilan ham bevosita bog‘liq ekanligi ilmiy nuqtai nazardan asoslab berilgan. Tezisda ijtimoiy muhit, ma’naviy qadriyatlar hamda kadrlar salohiyatining o‘zaro dialektik bog‘liqligi ko‘rib chiqilib, ushbu jarayonning dinamik va ziddiyatli tabiati ochib berilgan.

Kalit so‘zlar: korreksion pedagogika, kadrlar salohiyati, ijtimoiy-ma’naviy dialektika, kasbiy kompetentlik, ma’naviy qadriyatlar, mutaxassis tayyorlash, ijtimoiy muhit, kasbiy rivojlanish, maxsus ta’lim, pedagogik faoliyat.

Zamonaviy ta’lim fanida dolzarbligi tobora ortib borayotgan muammolardan biri sifatida autistik spektr buzilishiga ega bolalarga mo‘ljallangan korreksion-pedagogik ta’sirning mazmuniy, shakl va metodologik jihatlari ilmiy asosda tahlil qilinishi va asoslanishi zarurligini ko‘rsatish mumkin.

Jahon miqyosida ushbu toifadagi bolalar soni yildan-yilga ortib bormoqda va bu holat nafaqat tibbiyot, balki maxsus pedagogika, logopediya, psixologiya hamda ijtimoiy-reabilitatsiya sohalarining oldiga yangi va murakkab vazifalarni qo‘ymoqda. O‘zbekiston Respublikasida ham autistik spektr buzilishiga ega bolalar soni sezilarli darajada ortib borayotganligi, ularni ta’lim tizimiga integratsiya qilish va ularga tegishli korreksion yordam ko‘rsatish masalasi milliy ta’lim siyosatining ustuvor yo‘nalishlaridan biriga aylangan. Shu bois, mazkur mavzu ilmiy-nazariy va amaliy-metodik jihatdan har tomonlama o‘rganishni taqozo etadi. “Autistik spektr buzilishi - bu bolaning intellektual, ijtimoiy va hissiy rivojlanishiga keng qamrovli ta’sir ko‘rsatuvchi murakkab neyroevolutiv holat sifatida ta’riflanadi” [1]. Mazkur buzilishning asosiy ko‘rinishlari orasida ijtimoiy muloqotdagi qiyinchiliklar, kommunikativ faoliyatning cheklanishi, xulq-atvorning stereotipik va takroriy tarzda namoyon bo‘lishi, sezgi idrokidagi o‘ziga xosliklar va o‘zgarishlarga moslashishning qiyinligi kabi belgilar ajralib turadi. Autistik spektr buzilishi “spektr” [2] tushunchasi ostida ifodalanganligining sababi shundaki, ushbu holat bir xil ko‘rinishda emas, balki juda keng diapazonda - yengil darajadan to jiddiy va murakkab shakllargacha namoyon bo‘lishi mumkin. Shuning uchun ham har bir autistik bola o‘ziga xos rivojlanish profili, individual ehtiyojlar va salohiyatga ega bo‘lib, ularga yondashuvlar ham shunga mos ravishda differentsiyalashtirilishi zarur.

Autistik spektr buzilishiga ega bolalarda nutqiy-kommunikativ rivojlanishning o‘ziga xos xususiyatlari bu sohadagi korreksion ishning asosini belgilaydi. Ushbu toifadagi bolalarda nutq

rivojlanishida kechikish, ekxolaliya ya’ni boshqalarning so‘z va gaplarini mexanik tarzda takrorlash, stereotipik nutq shakllari, metaforik va faqat o‘ziga tushunarli tildan foydalanish, muloqotga ixtiyoriy kirishish qobiliyatining pasayishi kabi xususiyatlar kuzatiladi. Bundan tashqari, prosodiya ya’ni nutqning ohang, urg‘u va temp xususiyatlarida ham o‘ziga xoslik yaqqol seziladi: ba’zi autistik bolalar monoton, tekis ohangli nutqda gapirsa, boshqalarida nutq ritmi va tempi notabiiy tarzda o‘zgarib turadi. Nutqning pragmatik tomoni — ya’ni tildan muloqot maqsadida to‘g‘ri va maqsadga muvofiq foydalanish ko‘nikmasi - autistik bolalarda eng ko‘p zarar ko‘radigan soha bo‘lib, bu ularning tengdoshlari va kattalar bilan muloqot o‘rnatishini jiddiy darajada qiyinlashtiradi.

“Noverbal kommunikatsiya” [3] - imo-ishoralar, yuz ifodalari, ko‘z bilan aloqa o‘rnatish, tananing holati va yaqinlik masofasi kabilar - insonlar o‘rtasidagi muloqotning katta qismini tashkil etadi. “Autistik spektr buzilishiga ega bolalarda noverbal kommunikatsiya ko‘nikmalari ham jiddiy darajada rivojlanmagan bo‘lishi mumkin: ular boshqalarning noverbal signallarini to‘g‘ri talqin eta olmaydilar va o‘zlari ham zaruriy noverbal belgilarni adekvat tarzda qo‘llay olmaydilar” [4].

Masalan, suhbat jarayonida ko‘z bilan aloqa o‘rnatishning kamayishi yoki yo‘qligi, quvonch yoki xafalikni yuz ifodalari orqali ko‘rsata olmaslik, imo-ishoralarning cheklanganligi - bularning barchasi muloqotning sifatini pasaytiradi va ijtimoiy izolyatsiyaga zamin yaratadi. Aynan shu nuqtada korreksion pedagogikaning vazifasi verbal va noverbal kommunikatsiya ko‘nikmalarini birgalikda, kompleks tarzda rivojlantirishdan iborat.

Korreksion-pedagogik jarayonning metodologik asosini tashkil etuvchi tamoyillar qatorida eng muhimlari quyidagilar hisoblanadi. Birinchidan, erta intervensiya tamoyili: bolaning rivojlanish nuqsonlari imkon qadar erta aniqlanib, korreksion yordam tez boshlansa, natijalar sezilarli darajada yaxshiroq bo‘ladi, chunki miya rivojlanishining plastikligi yoshlikda eng yuqori darajada bo‘ladi.

Ikkinchidan, individual yondashuv tamoyili: har bir autistik bolaning o‘ziga xos rivojlanish profili, kuchli tomonlari, qiyinchiliklari va motivatsion xususiyatlari hisobga olinib, individual ta’lim va korreksion reja tuziladi. Uchinchidan, tizimlilik va uzluksizlik tamoyili: korreksion ish muassasa doirasida emas, balki oila, maktab va ijtimoiy muhitni qamrab olgan holda uzluksiz tarzda tashkil etiladi.

To‘rtinchidan, multidisiplinar hamkorlik tamoyili: pedagog, logoped, psixolog, tibbiyot xodimi va ota-onalar birgalikda ishlashib, bolaga yaxlit va kompleks yordam ko‘rsatadilar.

Nutqiy-kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning amaliy usullari va metodlari nihoyatda xilma-xil bo‘lib, ularning har biri muayyan ilmiy asosga ega.

Xulq-atvorni tahlil qilishga asoslangan yondashuv “Applied Behavior Analysis” - ABA - bu operant shartlashtirish va ijobiy mustahkamlash tamoyillariga asoslangan metod bo‘lib, bolaning muloqot ko‘nikmalarini qadam-baqadam, tizimli ravishda shakllantirish imkonini beradi. ABA doirasida Verbal Xulq-atvor yondashuvi alohida o‘rin tutadi: so‘rov bildirishdan boshlab, nomlash, taqlid qilish va suhbatda javob berishgacha bo‘lgan kommunikativ ko‘nikmalar ketma-ket va izchil shakllantiriladi. Intensiv va ilk yoshda boshlangan ABA dasturlarida autistik bolalar nutqiy-kommunikativ ko‘nikmalar bo‘yicha sezilarli progress ko‘rsatishi ko‘plab tadqiqotlarda tasdiqlangan.

Rasmlar almashinuviga asoslangan kommunikatsiya tizimi “Picture Exchange Communication System” - PECS - bu bolaga rasm kartochkalari yordamida o‘z ehtiyojlari, istaklari va fikrlarini ifodalashni o‘rgatadigan maxsus metod hisoblanadi. PECS ayniqsa verbal nutqi rivojlanmagan yoki kam rivojlangan autistik bolalar bilan ishlashda samarali bo‘lib, ular muloqotni ifodalash vositasiga ega bo‘lganlaridan so‘ng so‘z va gaplardan foydalanish ehtimoli ham ortib boradi. PECS mashg‘ulotlari rasm va predmet o‘rtasidagi bog‘liqlikni o‘rganishdan boshlanib, asta-sekin so‘z birikmasi va gap tuzish darajasiga o‘tiladi. Ushbu metod bolaning kommunikatsiyaga bo‘lgan ichki ehtiyojini qondiradi va muloqotga nisbatan ijobiy munosabat shakllantiradi. Rivojlanish, individual farqlar va munosabatlarga asoslangan “DIR/Floortime” yondashuvi bolaning hissiy va ijtimoiy rivojlanishini markazga qo‘yib, pedagog yoki terapevistni bolaning o‘yini va faoliyatiga sherik sifatida jalb etadi. Ushbu metodda kattaning vazifasi bolaga tayyor bilim yoki ko‘nikmani singdirish emas, balki bola bilan hissiy aloqa o‘rnatib, uning muloqot

tashabbuslarini qo‘llab-quvvatlash va kommunikativ aylanmalarni asta-sekin kengaytirishdir. DIR/Floortime mashg‘ulotlari bolaning tabiiy qiziqishlari va sevimli faoliyatiga asoslanganligi uchun bolada ichki motivatsiya hosil bo‘ladi va muloqot tabiiy, bosimdan xoli tarzda rivojlanadi. Bu metod hissiy jihatdan yopiq yoki muloqotdan qochinadigan autistik bolalar bilan ishlashda ayniqsa samarali natija beradi.

O‘yin terapiyasi korreksion-pedagogik jarayonda nutq va kommunikatsiyani rivojlantirishning eng tabiiy va bolaga mos vositasi sifatida keng qo‘llaniladi. O‘yin - bolaning asosiy faoliyat turi bo‘lib, u orqali bola atrofdagi dunyo bilan tanishadi, til va nutqni amaliyotda sinab ko‘radi, ijtimoiy munosabatlar qoidalarini o‘zlashtiradi. Suhbatli o‘yinlar, rol o‘yinlari, hikoya to‘qish, harakatli va sezgi o‘yinlari - bularning barchasi bolaning so‘z boyligini kengaytirishga, grammatik tuzilmalarni o‘zlashtirishga va ijtimoiy muloqot ko‘nikmalarini tabiiy sharoitda mashq qilishga xizmat qiladi. Autistik bolalar uchun o‘yin terapiyasini tashkil etishda muhim shart - ularga tanish, bashoratli va xavfsiz muhit yaratish hamda asta-sekin yangi ijtimoiy vaziyatlarga kiritish hisoblanadi. O‘yin terapiyasi nafaqat nutq rivojlanishiga, balki bolaning umumiy hissiy-irodaviy sohasini mustahkamlashga ham ijobiy hissa qo‘shadi. Logopedik mashg‘ulotlar autistik spektr buzilishiga ega bolalar bilan olib boriladigan korreksion ishning poydevori hisoblanadi. Zamonaviy logopediya autistik bolalar bilan ishlashda faqat artikulyatsiya yoki talaffuz nuqsonlarini tuzatish bilangina cheklanmaydi; u muloqotning barcha tomonlarini - tovush, so‘z, gap, matn va ijtimoiy nutq darajalarini qamrab oladigan yaxlit tizim sifatida quriladi. Logopedik mashg‘ulotlarda avval tovush taqlidi va fonetik xabardorlik rivojlantiriladi, keyin so‘z boyligini kengaytiruvchi va grammatik tuzilmalarni shakllantiruvchi mashqlar o‘tkaziladi, so‘ngra bog‘liq nutqni rivojlantirish, dialog va monolog shakllarini o‘rgatishga o‘tiladi. Ushbu ketma-ketlik bolaning rivojlanish darajasiga muvofiq individual tarzda moslashtiriladi.

Ijtimoiy hikoyalar metodi Carol Grey tomonidan 1990-yillar boshida ishlab chiqilgan bo‘lib, u autistik bolalarda ijtimoiy-kommunikativ ko‘nikmalarni rivojlantirishning innovatsion usuli sifatida keng tan olingan. Ushbu metodda bolaning kundalik hayotida uchraydigan muloqot va ijtimoiy vaziyatlar - salomlashish, navbat kutish, yordam so‘rash, tengdoshlar bilan o‘ynash, xayrlashish kabi holatlar - qisqa, aniq va tushunarli hikoyalar shaklida taqdim etiladi. Hikoyalar ko‘rsatuvchi gaplar (nima sodir bo‘layapti?), istiqbolli gaplar (boshqalar nima his qilayapti?) va ko‘rsatma gaplar (men nima qilaman?) kabi komponentlardan iborat bo‘lib, bolaning ijtimoiy anglash va muloqot qobiliyatini oshirishga qaratiladi.

Ijtimoiy hikoyalar bolaga muloqot qoidalarini va ijtimoiy xulq-atvor normalarini bosimdan xoli, obrazli tarzda o‘rgatadi. Ushbu metodning afzalligi shundaki, u har bir bolaning individual ehtiyojlari va real hayot vaziyatlariga moslashtirilishi hamda uy, maktab va terapiya sharoitida bir xil samaradorlik bilan qo‘llanilishi mumkin.

Xulosa o‘rnida aytadigan bo‘lsak muqobil va qo‘shimcha kommunikatsiya vositalari bu toifadagi bolalar bilan ishlashda zamonaviy korreksion texnologiyalarning eng istiqbolli yo‘nalishini tashkil etadi. AAC tizimlariga rasm va belgilar asosidagi kommunikatsiya, imo-ishorali til elementlari, tovushli nutq generatsiya qiluvchi qurilmalar va maxsus kompyuter dasturlari kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Lima, L.J.C. Language Functioning in Autism Spectrum Disorder: A Scoping Review // CoDAS Journal (SciELO). - 2024. - Vol. 36(4). - P. 12.

2. Лопатина, Л.В. Логопедическая работа с детьми дошкольного возраста. - Санкт-Петербург: Союз, 2005. - 192 с.

3. Latrèche, K. et al. Early Trajectories and Moderators of Autistic Language Profiles // Autism. - 2024. - Vol. 28(12). - P. 16.

4. Trayvick, J., Barkley, S.B. Speech and Language Patterns in Autism: Towards Natural Language Processing as a Research and Clinical Tool // Psychiatry Research. - 2024. - Vol. 337. - P. 14.